

Piotr Kędziora-Babiński
Biuro Upamiętniania Walk i Męczeństwa IPN
Warszawa

Tajemnica krzyża w Mątwy gm. Nowogród, pow. Łomżyński, woj. podlaskie

Słowa kluczowe: Mątwa koło Nowogrodu, krzyż, wojny: 1915, 1920, 1939

Keywords: Mątwa near Nowogród, cross, wars: 1915, 1920, 1939

Topografia

Mątwa jest wsią położoną niedaleko Nowogrodu, tam też znajduje się do dnia dzisiejszego siedziba parafii. Wieś występuje w dokumentach od XIII w. Najstarszym datowanym okresem historycznym, z którego zabytki występują w okolicy, jest cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich. Nazwa miejscowości pochodzi od nazwy rzeki przepływającej przez nią Mątwy lub Mątncy. Z kolei jej nazwa pochodzi prawdopodobnie od młyna.

Przez Mątvicę do dnia dzisiejszego przebiega droga łącząca Łomżę z Nowogrodem i dalej poprzez Myszyniec do Szczytna oraz Olsztyna. Obecnie ma ona status drogi wojewódzkiej numer 645.

Przy drodze znajdował się przydrożny krzyż ufundowany, według inskrypcji znajdującej się na nim, w 1899 r. Krzyż raczej nie związany z pochówkami, gdyż wszystkie są późniejsze od niego, po prostu okolice przy istniejącym już krzyżu wykorzystano do pochówku poległych w różnych okresach. Krzyż znajdował się na północ od szlaku drogi, na końcu wsi w kierunku zachodnim (na Nowogród).

Pomiędzy 1915 a 1918 r. Cesarstwo Niemieckie wybudowało linię kolejki wąskotorowej Łomża – Nowogród, która biegła w okolicy krzyża, po drugiej stronie drogi. Gdzieś tutaj miała też znajdować się budka dróżnika. Linia ta

funkcjonowała z krótką przerwą w latach 1944/45 do 1973 r.¹ Prawdopodobnie znajdowała się ona na południe od drogi wojewódzkiej 645.

Rys historyczny

W okolicach Nowogrodu, a tym samym oddalonej o 5 km Mątewicy, miały miejsce ciężkie walki w czasie wielkich wojen. W 1915 r. walczyły tu wojska niemieckie – 8 armia i rosyjskie – korpus gwardyjski wielkiego księcia Borysa Mikołajewicza, czego efektem było m.in. zniszczenie kościoła parafialnego w Nowogrodzie. Dokładniej odnalezieni przez nas rosyjscy żołnierze wchodzili w skład 227 Jepifanskiego pułku piechoty (z 57 dywizji piechoty). Wspierała ich Brygada pospolitego ruszenia wraz z pierwszą Brygadą kawalerii².

W dniach 1–2 sierpnia 1920 r. walczyły tu oddziały polskie: 205 ochotniczy pułk piechoty oraz pluton 108 pułku ułanów (późniejszy 20 pułk ułanów im. Króla Jana III Sobieskiego) i szwadron 115 pułku ułanów Wielkopolskich (późniejszy 25 pułk ułanów Wielkopolskich) oraz jeden pluton jazdy tatarskiej z kawalerią bolszewicką: 10, 15 i 109 dywizja³. Z uwagi na odnalezienie przy szczytkach ludzkich różnych wzorów guzików wojskowych (polskie, amerykańskie) oraz biżuterii patriotycznej wykonanej z carskiej kopiejski prawdopodobnie odnaleziliśmy żołnierzy 108 pułku ułanów, który był sformowany w Ostrołęce lub 205 pułku piechoty który był sformowany w Warszawie – dawny zabór rosyjski.

W dniach 9–10 września 1939 r. walczyły tu 33 pułk Strzelców Kurpiowskich z Łomży i 42 pułk piechoty im. Jana Henryka Dąbrowskiego z Białegostoku, wchodzące w skład 18 Dywizji Piechoty (Samodzielna Grupa Operacyjna „Narew”) z niemiecką 21 Dywizją Zmotoryzowaną. Szczególnie ciężkie straty poniósł drugi z nich, który w drugim dniu walk na terenie Mątewicy miał stracić 27 żołnierzy. Z dużą dozą prawdopodobieństwa można powiedzieć że, szczytki tych żołnierzy odnaleźliśmy w 2018 r.⁴.

Pochówki oraz ekshumacje⁵

Pierwszy etap ekshumacji został przeprowadzony na zlecenie Prokuratury Rejonowej w Łomży w dniach 4–7 września 2018 r. W jego trakcie zostały tylko zebrane z wierzchu szczytki ludzkie oraz elementy wyposażenia wojsko-

¹ <https://historialomzy.pl/lomzynska-kolej-i-kolejka/> (dostęp: 21.07.2019).

² B. Perzyk, *Twierdza Osowiec 1882–1915*, Warszawa 2004.

³ <https://historialomzy.pl/novogrod-1920-1/> (dostęp: 21.07.2019); informacje uzyskane z Muzeum Wojska w Białymstoku.

⁴ <https://dobroni.pl/n/pod-lomza-i-nov/18778> (dostęp: 21.07.2019).

⁵ <https://dobroni.pl/n/pod-lomza-i-nov/18778> (dostęp: 21.07.2019).

wego wydobycie i zniszczone przez maszyny budowlane w trakcie remontu Drogi Wojewódzkiej 645.

Drugi etap prac przeprowadzony został na zlecenie Podlaskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków – delegatura w Łomży. Miał on miejsce we wrześniu 2018 r.

Trzeci etap to prace ekshumacyjne przeprowadzone przez Biuro Upamiętniania Walk i Męczeństwa Instytutu Pamięci Narodowej w dniach 27 listopada – 3 grudnia 2018 r.

Czwarty, zarazem ostatni etap został przeprowadzony w dniach 9–12 kwietnia 2019 r.

Z pierwszego etapu pochodzą luźne kości ludzkie, często zniszczone i połamane. Dr Krzysztof Dach z Zakładu Patomorfologii i Profilaktyki Onkologicznej w Łomży wyodrębnił spośród nich kości, co najmniej siedmiu osób. Określił także wiek zdeponowania w ziemi na co najmniej dwadzieścia lat. Sugeruje jednak, iż odnalezione osoby są ofiarami I i II wojny światowej aczkolwiek część szczytków może pochodzić z XIX wieku⁶. Opinia ta została potwierdzona przez późniejsze badania archeologiczne i opinię antropologa.

Według świadka odkrycia, co najmniej trzy osoby było pochowane razem i znaleziono przy nich guziki z amerykańskim orłem, co wskazuje na Polaków poległych w sierpniu 1920 r. Z uwagi na to że, przy pozostałych kościach natrafiono na amunicję typu Mosin z okresu I wojny światowej i Mauser z 1939 r., można powiedzieć, że ekshumowano wtedy także kilku żołnierzy carskich i natrafiono na szczytki poekshumacyjne żołnierzy polskich z 1939 r.

Drugi etap prac, to były prace zleczone przez Podlaskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków – delegatura w Łomży. Od tego etapu prace wykonuje firma „Zabytki, Badania, Projekty, Realizacje Michał Grabowski” z Warszawy. Prowadzone w tym etapie badania w rowie melioracyjnym przy drodze miały charakter rozpoznawczy, w celu sprawdzenia, czy w badanym obszarze znajdują się mogiły.

W trakcie trzeciego etapu trwającego od 27 listopada do 3 grudnia 2018 r. natrafiono na dalsze pochówki żołnierzy carskich oraz szczytki poekshumacyjne żołnierzy polskich z 1939 r., a także resztki pochówków dwóch osób cywilnych z czasów nowożytnych. Etap ten jak i kolejny jest realizowany na zlecenie Biura Upamiętniania Walk i Męczeństwa Instytutu Pamięci Narodowej Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu. Z jej ramienia prace nadzorował archeolog Piotr Kędziora-Babiński. W etapie tym zbadano rów melioracyjny, a także zerwano asfalt, aby przeprowadzić prace pod wybudowaną drogą.

⁶ Sprawozdanie i opinia sądowo-lekarska wykonana na zlecenie Prokuratury Rejonowej w Łomży, Łomża 2018.

Prace te miały charakter ratunkowy – z uwagi na trwające roboty budowlane trzeba je było skończyć przed zimą.

W ramach prac w 2018 r. udało się wyróżnić cztery okresy historyczne, z których pochodzą znalezione szczytki ludzkie oraz artefakty.

Pierwszy to pochówki osób cywilnych datowane na okres nowożytny, według antropologów na XVIII lub XIX wiek, ze względu na znalezione przy szczytkach ludzkich fragmenty ceramiki. Mamy tu do czynienia z dwoma grupami, każdy wykopany dla pojedynczej osoby. Groby te zostały oznaczone numerami 6 oraz 10. Prawdopodobnie były to groby pojedyncze, jednak ze względu na znikomą ilość zachowanych kości nie jesteśmy w stanie nic więcej powiedzieć o pochowanych w nich osobach.

Kolejnym okresem z którego pochodzi największa ilość pochówków to okres ofensywy niemieckiej z 1915 r. podczas I wojny światowej. Przy krzyżu zorganizowano cmentarz polowy Armii Carskiej. Łącznie udało nam się obecnie odnaleźć szczytki trzydziestu siedmiu osób w sześciu mogiłach zbiorowych (groby 4, 5, 7, 8, 11, 12) i trzech indywidualnych (groby 1, 2, 3). W indywidualnych mogiłach pochowano prawdopodobnie oficerów, sugerują to niektóre z artefaktów znalezionych przy nich – guziki mundurowe, elementy pochetw od szabel, sprzączki, pokrętko od lampy naftowej, guziki bieliźniane, tyżka. Przy pozostałych żołnierzach w grobach zbiorowych także znaleziono różne elementy wyposażenia oraz rzeczy osobiste: zawieszki, medaliki, krzyżyki, ikonki podróżne, guziki wojskowe, guzki bieliźniane, haki mundurowe, cywilne guziki, niezbednik, kółka od pałatek, kłamerę od pasa, bączek od czapki, elementy sakwy, element drewniany z monetą, portfel, tyżkę, ołówek, itp. W mogiłach zbiorowych natomiast byli pochowani szeregowi żołnierze. Wszyscy żołnierze mieli na sobie buty. Domniemani oficerowie mieli 30–35 lat (grób 1) i 20–25 lat (groby 2 i 3).

Znaleźliśmy też różne rzeczy, których nie mogliśmy przyporządkować do konkretnych szkieletów: tarczę zegarka, splotkę artyleryjską, niektóre guziki i część amunicji.

Na stanowisku zostały także znalezione amerykańskie guziki wojskowe. Takie guziki były używane przez Wojsko Polskie w wojnie 1920 r. Po zakończeniu I wojny światowej Polska zakupiła amerykańskie oraz francuskie mundury. Były one sukcesywnie przerabiane m.in. wymieniano w nich guziki, odpruwano górne kieszenie i doszywano kołnierze. Jednak w apogeum trwania wojny ze względu na duże straty oraz dużą rotację nowo powołanych żołnierzy ubierano w mundury bez przeróbek i wysyłano bezpośrednio na front. Najczęściej trafiały one do oddziałów kawalerii⁷. Szczytki ludzkie, przy których się

⁷ Według informacji uzyskanych od Bogusława Łabędzkiego z Oddziałowego Biura Poszukiwań i Identyfikacji IPN Oddział w Białymstoku.

one znajdowały, należały prawdopodobnie do trzech żołnierzy o czym wspomina świadek prac pan Damian Chętnik. Artefakty te zostały niestety znalezione podczas robót budowlanych, a znalezione wówczas szczytki ludzkie zostały zabrane w sposób zmieszany. Niestety na obecną chwilę nie jesteśmy w stanie ich przyporządkować do konkretnego grobu, co sugeruje, iż był on dość płytki i został zniszczony podczas budowy drogi w 2018 r.

Ostatnim, czwartym, okresem, co do którego mamy pewność tożsamości pochowanych w nich osób to wrzesień 1939 r. Według protokołów Polskiego Czerwonego Krzyża w dniu 30 maja 1950 r. ekshumowano z terenu Mątwy 35 żołnierzy i przeniesiono ich na nieistniejący już dziś cmentarz wojenny w Łomży przy ul. Wyszyńskiego⁸. 27 z nich prawdopodobnie służyło w 42 pułku piechoty a ośmiu w 33 pułku piechoty⁹. W trakcie prac archeologicznych (na polecenie Podlaskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków delegatura w Łomży, kontynuowaną przez BUWiM IPN) udało nam się zlokalizować mogiłę zbiorową oraz indywidualną w ramach obiektu numer jedenaste, która wchodziła pod obecną drogę. Liczba osób, która była w nich pochowana wynosiła co najmniej dziewięć. Nie wyklucza to jednak informacji z protokołów PCK, gdyż zachowany materiał kostny był bardzo rozczłonkowany – głównie były to kości drobne. W miarę kompletny był tylko jeden szkielet z obiektu jedenastego. Z wyposażenia zachowały się guziki wojskowe wz. 1928, antyzapaszczace do karabinów, skorodowany nieśmiertelnik, haki mundurowe, sprzączki od pasów, będące na wyposażeniu żołnierzy Wojska Polskiego we wrześniu 1939 r. Prawdopodobnie były też inne mogiły zniszczone podczas budowy drogi.

Przy szczytkach nie znaleziono nieśmiertelników, poza jednym nieczytelnym z powodu korozji odnalezionym w 2018 r., co jest o tyle dziwne że, protokoły PCK z 1950 r. nie zawierają listy odnalezionych żołnierzy Wojska Polskiego. Jedyny znaleziony był tak skorodowany, że nie udało się go odczytać. Żołnierze carscy walczący na tym terenie i polegli w 1915 r. także mogli nimi dysponować¹⁰.

⁸ Protokoły ekshumacyjne PCK z terenu pow. Łomża sporządzone w 1950 r. z archiwum Biura Poszukiwań PCK w Warszawie.

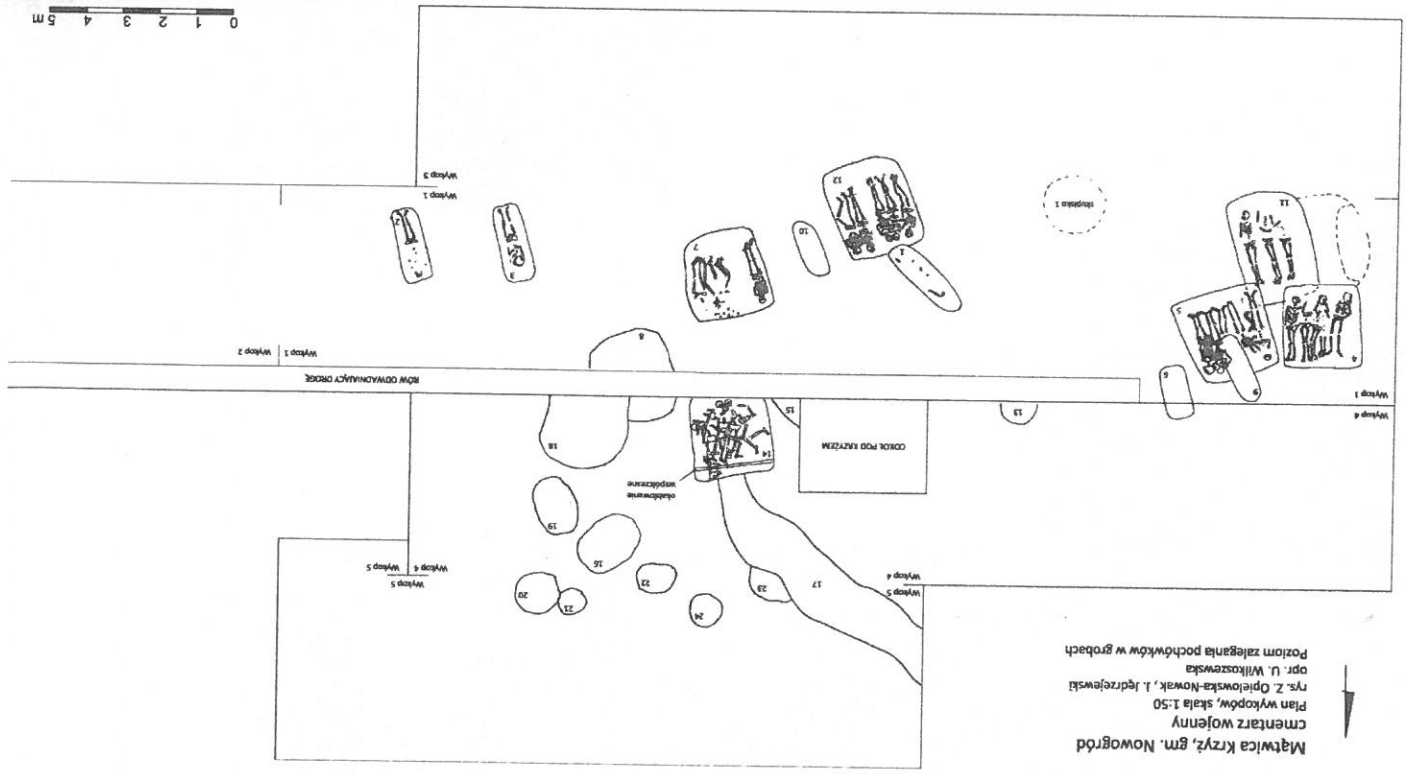
⁹ Za <https://dobroni.pl/n/pod-lomza-i-now/18778> (dostęp: 21.07.2019).

¹⁰ Nieśmiertelniki były wydawane niektórym jednostkom już w 1915 r., zostały znalezione m.in. w grobach z Operacji Zimowej w okolicach Augustowa, niestety brak jest publikacji na ten temat. – Informacje uzyskane od Michała Daszuty, pracownika Muzeum Wojska w Białymstoku.

Chronologia i skład osobowy grobów wygląda następująco:

- Obiekt 1: żołnierz carski, mężczyzna w wieku około 35-40 lat, grób zniszczony;
- Obiekt 2: żołnierz carski, mężczyzna w wieku około 20-25 lat, grób cały;
- Obiekt 3: żołnierz carski, mężczyzna w wieku około 20-25 lat, grób cały;
- Obiekt 4: żołnierze carscy, pięciu mężczyzn, trzech w wieku 30-35 lat, dwóch 20-25 lat, szkielety kompletne;
- Obiekt 5: żołnierze carscy, ośmiu mężczyzn, w wieku: jeden 16-25 lat, jeden 20-25 lat, jeden 30-35 lat, dwóch 35-40 lat, jeden 40-50 lat, jeden powyżej 60 lat, jeden NN, szczątki prawie kompletne - poza ostatnim, w którego szczątki wkopany był obiekt dziewiąty;
- Obiekt 6: mężczyzna z czasów nowożytnych;
- Obiekt 7: żołnierze carscy, czterech mężczyzn w wieku: jeden 20-35 lat, dwóch 30-35 lat, szkielety zachowane w całości, 1 NN zachowany fragmentarycznie;
- Obiekt 8: szczątki mocno przemieszane - zniszczone przez budowę drogi, siedmiu mężczyzn i jedna kobieta, wiek trudny do określenia (cztery osoby w wieku 35-40 lat, jedna 20-25 lat);
- Obiekt 10: osoba dorosła nieznanego płci z czasów nowożytnych (szczątki zachowane fragmentarycznie);
- Obiekt 11 to trzy groby: żołnierz polski z 1939 r. w wieku 20-25 lat - szczątki poekshumacyjne, zbiorowy grób żołnierzy polskich z 1939 r. - szczątki poekshumacyjne, wkopane w grób czterech osób (kobieta 18-25 lat, żołnierze carscy - mężczyźni 30-35 lat, 35-40 lat, 1 dorosły nieznanego płci o nieokreślonym wieku Pojedyncze kości pozostałe prawdopodobnie po ekshumacji PCK z 1950 r.;
- Obiekt 12: żołnierze carscy, pięciu mężczyzn w wieku 20-25 lat, jeden miał ranę postrzałową klatki piersiowej;
- Obiekt 14: sześciu żołnierzy Wojska Polskiego z 1920 r. w układzie anatomicznym jednak wrzuconych chaotycznie, jeden miał postrzał klatki piersiowej (zniszczone żebra), jeden nie miał lewej dolnej kończyny; czterech w wieku 20-25 lat, jeden 30-35 lat, jeden 35-40 lat;

Mątwica Krzyż, gm. Nowogród
 Plan wykopów, skala 1:50
 rys. Z. Opiełowska-Flork, 1. legrzeleński
 opr. U. Wilkoszka
 Poziom załącznik pochławków w grobach

Pozostałe obiekty nie były grobami Do tego znaleziono luźne kości w wykopie.
 Niestety wszystkie obiekty, w tym groby zalegające w pasie drogowym zostały zniszczone w całości podczas budowy. Wydaje się na podstawie znalezionych przez Prokuraturę Okręgową w Łomży artefaktów i szczątków ludzkich, że pod szlakiem DW 645, były co najmniej dwa groby:
 - trzech żołnierzy Wojska Polskiego z 1920 r.,
 - szczątki poekshumacyjne żołnierzy Wojska Polskiego z 1939 r. wkopane w grób żołnierzy carskich (prawdopodobnie czterech osobników).

Z uwagi na to nie mogły zostać zbadane archeologicznie nie mają nadanych numerów.

W ostatnim etapie prac w 2019 r. udało nam się odkryć jedną masową mogiłę sześciu żołnierzy Wojska Polskiego poległych w 1920 r. (grób czternasty). Przy żołnierzach tych odnaleziono amerykańskie guziki wojskowe, polskie guziki wojskowe wz. 1919, guziki bieliżniane, amunicję od karabinów Mosin (jedna sztuka ma bicie z 1919 r.), sprzączki, fragmenty dystynkcji i pasów, haki mundurowe, broszkę lub szpilę patriotyczną wykonaną z monety 1/2 kopiejki, z monogramem Mikołaja II na wierzchu, szczoteczka do zębów. Trzech z żołnierzy było w wieku 20–25 lat, dwóch 30–35 lat, a jeden 35–40 lat. Jeden z nich nie miał lewej nogi, kolejny zgiął od postrzału w klatkę piersiową, co stwierdzono na podstawie zniszczonych żeber.

Etap ten był przeprowadzany tak późno, gdyż odbywał się na terenie prywatnym nie zagrożonym pracami budowlanymi.

Ekshumacje były przeprowadzone metodami archeologicznymi, poza etapem pierwszym, gdzie szczątki zostały wybrane w sposób nieplanowany przez koparkę w ramach prowadzonych prac budowlanych. Humus był zdjęty przez sprzątkę ciężką – koparkę, ale doczyszczanie i ekshumacja odbywała się ręcznie. Na stanowisku cały czas były obecne detektor metali, którym był sprawdzany sam wykop, jak i wydobyta ziemia na hałdach.

Pogrzeby

Żołnierze carscy zostali pochowani w Łomży 17 maja 2019 r., natomiast żołnierze Wojska Polskiego z 1939 r. w dniu 2 września 2019 r. Obie uroczystości miały miejsca na nieistniejącym cmentarzu wojennym przy ul. Wyszynskiego w Łomży, na terenie panteonu oraz ossuarium przy sanktuarium Miłostkierza Bożego. W tym miejscu znajdował się cmentarz gdzie byli pochowani żołnierze rosyjscy oraz polscy. Tutaj też w 1950 roku przeniesiono żołnierzy polskich z Mątwy. Cmentarz został zniszczony podczas budowy kościoła w latach osiemdziesiątych XX w.

W pierwszej uroczystości brali udział przedstawiciele strony rosyjskiej w tym radca ambasady Aleksey Fomichev a także dyr. BUWiM IPN Adam Siwek, prezydent Łomży Mariusz Chrzanowski. W jej trakcie odbyło się ekumeniczne nabożeństwo katolicko-prawosławne.

Ostatni pogrzeb miał charakter patriotyczny i odbył się w ramach obchodu 80 tej rocznicy wybuchu II wojny światowej dnia 14 sierpnia na cmentarzu parafialnym w Łomży w grobie żołnierzy. Mszy świętej przewodniczył biskup pomocniczy łomżyński Tadeusz Bronakowski, a w uroczystościach w ramach obchodów kolejnej rocznicy wojny 1920 r. wzięli udział minister edukacji narodowej Dariusz Piontkowski, dyr. BUWiM IPN Adam Siwek i prezydent

Łomży Mariusz Chrzanowski, posłowie Bernadetta Krynicka i Lech Antoni Kołakowski.

Pogrzeby żołnierzy Wojska Polskiego odbyły się z udziałem lokalnych jednostek Wojska Polskiego.

Wykorzystane materiały:

„Sprawozdanie z III etapu prac ekshumacyjnych prowadzonych w 2019 roku w Mątwy, gm. Nowogród, pow. łomżyński wraz z wynikami poprzednich badań” autorstwa Michała Grabowskiego, Urszuli Wilkoszewskiej, Urszuli Okularczyk, Warszawa 2019.

Protokoły ekshumacyjne PCK z terenu pow. Łomża sporządzone w 1950 r. z archiwum Biura Poszukiwań PCK w Warszawie

„Sprawozdanie i opinia sądowo-lekarska wykonana na zlecenie Prokuratury Rejonowej w Łomży” Łomża 2019

Perzyk B., *Twierdza Osowiec 1882–1915*, Warszawa 2004

<https://historialomzy.pl/lomzynska-kolej-i-kolejka/> (dostęp: 21.07.2019)

<https://historialomzy.pl/nowogrod-1920-r> (dostęp: 21.07.2019)

<https://dobroni.pl/n/pod-lomza-i-now/18778> (dostęp: 21.07.2019)

Informacje uzyskane od Bogusława Łabędzkiego z Oddziałowego Biura Poszukiwań i Identyfikacji IPN w Białymstoku.

Informacje uzyskane od Michała Daszuty, pracownika Muzeum Wojska w Białymstoku

The mystery of the cross in Mątwa near Nowogród

Article is about tombs of Russian soldiers killed in 1915, Polish soldiers killed in 1920 and 1939 found in 2018 and 2019 in Mątwa near Nowogród. The tombs were situated across the cross, the local society don't remember about them. They were found during the renovation of province way nr 645